

НОВІТНЯ РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ (1991–2000–ТІ РР.) АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ІМ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1919–1920 РР.)

На сучасному етапі розвитку історичних знань зростає роль і значення історіографії, історіографічних досліджень, які виконують функцію своєрідного “рушія” поступу історичної науки. Автор запропонованої статті ставить за мету проаналізувати сучасну російську історіографію з конкретної історичної проблеми – аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919-1920 рр. Об’єктом вивчення є проблемна сучасна російська історіографія з історії аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919-1920 рр. Предмет дослідження – висвітлення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919-1920 рр. у монографіях та дисертаціях сучасних російських дослідників. Обираючи такий предмет дослідження, автор статті керувався тим, що монографії та дисертації як історіографічне джерело більшістю науковців вважаються основним носієм історичних знань. Їхня цінність полягає у тому, що вони інформують про рівень розвитку історичної науки, ґрунтовність наукового осмислення історичних та історіографічних питань.

У пострадянській російській історичній науці, як і в українській, відбувається переосмислення, пошук нових методологічних підходів у трактуванні як подій революції та громадянської війни взагалі, так і Білого руху зокрема. Цьому сприяє розсекречення фондів багатьох архівів, відсутність політичної цензури та тиску на науковців. У сучасній російській історіографії інтерес дослідників до історії антибільшовицьких рухів є постійним, про що свідчить наявність монографій, дисертацій, із цієї тематичної ніші.

Поява в 1993 р. військово-історичного нарису Ю. Гордєєва “Генерал Деникин (Военно-исторический очерк)” [1] започаткувала цілий напрям у сучасній російській історіографії – біографістику лідерів Білого руху, справжній “бум” котрого припадає на кінець 1990-х – початок ХХІ ст. Його характерною рисою стало масове видання історичних портретів діячів Білого руху. Дослідники, застосовуючи різноманітні підходи, “фокуси”, методологічний інструментарій, намагалися розкрити або комплексно, або окремі риси таких багатогранних особистостей, лідерів Білого руху, як А. Денікін, П. Врангель та інших. На увагу, враховуючи тему нашого дослідження, заслуговують монографії Г. Іпполітова, В. Черкасова-Георгіївського, А. Козлова, В. Краснова та інших дослідників. У них розкрито різноманітні аспекти суспільно-політичної, військової активності А. Денікіна, П. Врангеля, проаналізовано й аграрне питання у діяльності цих білогвардійських урядів.

Так, дослідження Г. Іпполітова являє значний науковий інтерес з огляду на те, що її автор, оперуючи широким джерельним матеріалом, аналізуючи і саму постать А. Денікіна, і його вчинки, вказуючи на психологічні чинники у прийнятті ним рішень, не впадає у суб’єктивізм, певною мірою дистанціюється від об’єкта свого вивчення, щоб бути неупередженим. Він, можна сказати, академічно розкриває розуміння А. Денікіним сутності аграрного питання, як на позицію Головнокомандувача ЗСПР впливало оточення, а у кінцевому разі й на аграрну програму. “Генерал Денікін усвідомлював: селянство – основне джерело поповнення армії людськими ресурсами та продовольством, вони складають чисельну масу дієздатного населення. Без селян успіху не досягти. ...Головнокомандувач ЗСПР, розпочавши підготовку аграрної реформи, наштовхнувся на потужний спротив поміщицьких кіл, котрі боялися, що нове законодавство буде ґрунтуватися на принципі відчуження землі у власників. Тим не менше Денікін почав діяти рішуче”, – пише Г. Іпполітов [2, с.365].

Як документ ліберально-демократичного характеру оцінює історик “Декларацію” Головнокомандувача з аграрного питання. Вона, на його переконання, як і аграрна реформа, запланована А. Денікіним, ставила за мету, крім іншого, збереження громадянського миру. Її зміст позначений впливом ідей П. Століпіна. Повторюючи думки М. Астрова, Г. Іпполітов стверджує, що цей документ не враховував реальностей громадянської війни, був написаний для “епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди” [2, с.367].

На наш погляд, не варто недооцінювати зміст “Декларації” з аграрного питання, а, тим паче, говорити про її несвоечасність тощо. Аналіз настроїв селян України напередодні наступу Добровольчої армії дозволяє говорити, що вони очікували “сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання”. Тому втручання держави у селянські справи було

наразі, й у цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, котра чітко та ясно могла уловити “дух часу”. З іншого боку, не потрібно гіперболізувати значення для селян радянського “Декрету про землю”, адже він стосувався не усього селянства, а найменш потужного в економічному відношенні, у ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність землю, селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад гужеву. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши, тим самим, ініціативу в її проведенні.

На сторінках монографії її автор переконує, що А. Денікін більше дбав про інтереси селян, аніж поміщиків. Г. Іпполітов висловив цікаву думку про те, що поміщики самостійно, всупереч директивам Головнокомандувача, на власний розсуд із допомогою військ стали відновлювати приватну власність. “Саме застосування армії багато в чому сприяло тому, що Денікін став ідентифікуватися селянами з реставрацією старого ладу” [2, с.368]. У цьому, як бачимо, російські історики співзвучні зі своїми українськими колегами – В. Верстюком, Ю. Котлярем [3, с.144-172; 4].

Щодо застосування армії, то у дослідженні російського історика В. Цветкова [5, с.163-165] та українського Ю. Котляра [6, с.122] аргументовано доведено, що це були загони самооборони, т.зв. “куркульської самооборони” – по-перше; по-друге, подібних випадків було не так уже і багато; по-третє, з них уміло скористалася радянська пропаганда, створюючи малопривабливий в очах селян образ білого генерала.

Не боїться Г. Іпполітов у роботі вказати і на непопулярні заходи Головнокомандувача ЗСПР в аграрній політиці, а також на причини, що викликали невдоволення у селян аграрною політикою Особливої наради [2, с.368-369]. Це лише додає роботі, в котрій, на наше переконання, достатньо об’єктивно та максимально повно висвітлено А. Денікіна і як лідера Білого руху (політика), і як Головнокомандувача ЗСПР (військового стратега), і як урядовця, і як особистості.

Постать П. Врангеля – одного з лідерів Білого руху останнього періоду його історії у центрі наукової уваги В. Черкасова-Георгіївського [7]. У праці цього автора подано інформацію щодо особистих якостей П. Врангеля, розкрито його “харизму” як полководця, громадського діяча. Представлено також погляди барона на аграрне питання. В основу реформи на селі, – констатує В. Черкасов-Георгіївський, – було покладено принцип збереження селянських самозахоплень, за винятком земель церковних, монастирських, козачих хуторів, земельних угідь промислових підприємств, особливо цінних господарств [7, с.315]. Врангелівське перетворення він трактує як “другу хвилю столипінської реформи” [7, с.319]. Подібну думку висловив український історик із Криму В. Зарубін на сторінках “Українського селянина” у статті “Друге видання” Столипінської аграрної реформи П.М. Врангелем (1920 р.)” [8, с.299-301].

Новим у дослідженні В. Черкасова-Георгіївського, порівняно з іншими, є висвітлення діяльності Селянського союзу Росії з проведення врангелівської реформи [7, с.316-317]. Ставлення селян до реформи він трактує однозначно позитивно [7, с.325]. В останньому явно прослідковується властива й українській історіографії, зокрема початку 1990-х рр., тенденція до “перефарбування” історичних фактів. Тобто, якщо радянські історики той чи інший факт трактували однозначно негативно, то своїм обов’язком окремі сучасні дослідники вважали/вважають виправлення ситуації через “переосмислення”: подання в іншому світлі. На наш погляд, такий підхід є малопродуктивним із наукової точки зору, оскільки не стосується основного – цілісності сприйняття історичних подій, виявлення закономірностей та законів історичного розвитку. Враховуючи сучасні можливості у доступі до джерел, можна навести безліч фактів як на користь несприйняття, так і сприйняття селянами Півдня України, Криму аграрної політики Уряду Півдня Росії. Однак це принципово нічого не змінює. Незрозумілим залишиться те, чому так сталося, що на це вплинуло, яка в цьому закономірність і т.д.

Враховуючи всі позитивні моменти у дослідженні, зауважимо, що воно позначене певним рівнем кон’юнктурності та суб’єктивності. Підтвердженням може слугувати хоча б те, що в ньому немає критичних міркувань, а постать П. Врангеля та аграрна реформа Уряду Півдня Росії висвітлені лише в мажорних тонах.

А. Козлов вважає, що А. Денікін не зміг вирішити земельне питання, оскільки “опирався на реакційні сили” [9, с.394]. Іншими словами, історик ототожнює позицію Головнокомандувача та наближених до Особливої наради політичних кіл. Оpubліковане в другій половині листопада денікінське аграрне законодавство, – пише дослідник у традиційному для 1960-х – 1970-х рр. тлумаченні, – носило пропоміщицький характер [9, с.394]. Селяни, ознайомившись із ним, на думку А. Козлова, прийшли до висновку, що А. Денікін їх обдурить [9, с.395].

Така авторська позиція, керуючись принципом плюралізму, має право на існування, однак із наукової точки зору вона не витримує критики. У сучасних і російській, і українській історіографіях дослідники прийшли до висновку, що аграрне законодавство А. Денікіна не носило пропоміщицького характеру. Інша справа, що лідеру Білого руху не вдалося остаточно

подолати опір великих землевласників, котрі у будь-який спосіб гальмували вироблення основ аграрної реформи. Незважаючи на ці критичні зауваження, в цілому монографія А. Козлова – цікава наукова розвідка, в котрій розкрито такі грані таланту Антона Івановича, як людяність, принциповість, самовідданість справі, чесність тощо.

Близькою до згаданого вище дослідження В. Черкасова-Георгіївського за рівнем суб'єктивізму є робота В. Краснова "Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления". У книзі йдеться про становлення П. Врангеля як особистості: його дитячі, юнацькі роки, про початок його військової кар'єри: участь у російсько-японській та Першій світовій війнах, висвітлено ті сторінки біографії барона, які були маловідомі широкій громадськості. У П. Врангелі автор цієї монографії бачить насамперед патріота Росії, який палко любив її та вірно служив Батьківщині.

У контексті обраної ним для вивчення теми В. Краснов побіжно з'ясовує і питання, що стосуються аграрної політики Уряду Півдня Росії. Стиль викладу цих сюжетів дослідником, рівень аргументації заслуговує на краще. Наприклад, він пише: "Селянству Врангель обіцяв дати землю, що повинно було, на його думку, вибити з рук його ворогів "головну зброю політичної боротьби, вдарити по уявленнях армії та населення, створити відповідне враження в іноземних колах" [10, с.437]. У цьому В. Краснов повторює тези, вміщені у 3 томі "Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр." [11, с.196-197].

Джерела, зокрема спогади П. Врангеля, переконують дещо в іншому, що аграрною реформою Уряд Півдня Росії передбачав "...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, zorganizувати його, об'єднати й залучити до охорони порядку й державності" [12, с.100]. Політичний момент мав місце, однак був похідним від справжнього бажання П. Врангеля вирішити аграрне питання. Отже, В. Краснов, як і радянські історики 1970-х рр., поміняв місцями тему і рему, деформувавши у такий спосіб справжні наміри Уряду Півдня Росії щодо проведення аграрної реформи.

Науково маловартісними, на наш погляд, є й інші положення, котрих дотримується В. Краснов. Скажімо, складно погодитися з тим, що "реформа, як би вона здійснилася, не могла значно розширити соціальну базу Врангеля, оскільки зберігала велике землеволодіння" [10, с.441]. Критично сприймається твердження і про те, що "потуги Врангеля "задовольнити чаяння народу" так потугами і залишилися" [10, с.442].

Аналіз монографій В. Черкасова-Георгіївського та В. Краснова дозволяє констатувати, що навіть на початку XXI ст. новітній російській історіографії властиві історико-наукові розробки із домінуванням суб'єктивності їхніх авторів, які, на наш погляд, не стільки переймалися науковою новизною досліджень, скільки бажанням висловитися про чи *contra* стосовно вже існуючих експресивно забарвлених суджень і оцінок з приводу обраного ним предмета вивчення.

Упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. російські історики активно розробляють цілий ряд науково-теоретичних питань, що стосуються таких моментів із історії Білого руху та громадянської війни, як сутність, еволюція Білого руху у роки громадянської війни в Росії, Білий рух та російська державність у роки громадянської війни, підсумки та уроки громадянської війни для XXI ст. Ця проблематика об'єднала науково-творчі зусилля В. Рибнікова та В. Слободіна, Г. Веркеєнка та С. Мінакова, В. Зиміної, С. Кара-Мурзи та інших. Написані на основі різних методологічних підходів монографії (одноосібні та колективні) цих істориків привертають увагу насамперед оригінальним авторським розумінням порушених у них проблем, широким діапазоном думок та ідей.

Сутність, еволюція Білого руху в Росії в роки громадянської війни стали предметом наукового осмислення В. Рибнікова та В. Слободіна [13]. В колективному дослідженні представлено історіографічний огляд досягнень попередніх поколінь істориків, дотичних до теми, обраної авторами для вивчення, скрупульозний аналіз зародження, формування ідеології Білого руху, змін, що вона зазнала [13, с.5-36].

Хоча й оглядово, вчені звернулися й до узагальнення досвіду внутрішньоекономічної політики білогвардійських урядів, у тому числі й А. Денікіна, П. Врангеля. На їхнє переконання, "стосовно кардинальних питань внутрішньої політики білі уряди не змогли віднайти ефективного їхнього вирішення. Проголошення примату приватної власності завело їх у глухий кут у справі справедливого розв'язання аграрного питання" [13, с.37]. В. Рибніков та В. Слободін вважають, що єдиний, хто наважився на радикальне вирішення аграрної проблеми, був П. Врангель. Радикалізм, на їхню думку, полягав у легалізації селянських самозахоплень, що, до речі, відповідало резолюції наради послів і громадських діячів у Парижі про політичний устрій майбутньої Росії [13, с.37-38].

Московський похід та крах "добровольчої політики" генерала А. Денікіна представлено у дослідженні Г. Веркеєнка та С. Мінакова [14]. В радянській історіографії при аналізі аграрної політики білогвардійських урядів однозначно стверджувалося, що вони не мали більш-менш

чіткої програми щодо реорганізації поземельних відносин на селі. Цієї ж проблеми стосується і один із підрозділів монографії зазначених вище авторів. На основі опрацювання широкої джерельної бази історики пропонують власне бачення ситуації. Вони пишуть: “Чи було готове командування Добровольчої армії до вирішення аграрного питання? Воно, безсумнівно, його враховувало, шукало його вирішення, котре водночас мало передбачати, з одного боку, законність передачі частини земель селянам, з іншого – передачу таких розмірів наділів, котрий міг би задовольнити їхні потреби. У будь-якому разі А. Денікін не мав сумнівів щодо того, що земля селянам необхідно віддати, навіть за рахунок поміщицького землеволодіння” [14, с.170-171].

Г. Веркеєнко та С. Мінаков пояснюють також і те, чому А. Денікін не міг піти на реформування аграрного сектора економіки на більшовицьких засадах, адже це однозначно призвело б до швидкого зростання його симпатиків серед селянства. На їхню думку, це суперечило б магістральному принципу, проголошеному Головнокомандувачем – “дотримання та відновлення законності та порядку” [14, с.171]. Щодо цього, то в унісон з ними розмірковує і В. Слободін, котрий у своїй одноосібній монографії “Белое движение в годы гражданской войны в России (1917-1920 гг.)” вдається до аналізу того, як представники Білого руху розуміли приватну власність. Він, зокрема, пише: “Білі не вірили у справедливість насильного зрівняння та майнового перерозподілу, а тим самим, у правоту соціалізму та комунізму. Вони вважали, що справа не у бідності чи багатстві, а у тому, як “справляється дух людини зі своєю долею”. Справедливість для них – це тоді, коли людина може працювати і не турбуватися про результати своєї праці. ... Білий рух, тим самим, органічно стверджував природність та необхідність приватної власності” [15, с.28].

В. Слободін пропонує ще одну цікаву наукову новинку, котра дозволяє по-новому осмислити невдачі А. Денікіна, у тому числі й в аграрній реформі: як ідеї Білого руху сприймалися різними верствами населення підконтрольних Добровольчій армії територій. “Слабкість ідеології Білого руху значною мірою полягала у складності її розуміння простими людьми. Наприклад, прихильність ідеї приватної власності сприймалася населенням як прагнення білих до реставрації через повернення власникам відібраної у них у роки смуту землі та майна. Свобода торгівлі, яку схвалювало селянство, не сприймалася міщанами, котрі вбачали у цьому погіршення і без того скрутного їхнього матеріального становища...” [15, с.31].

“Лакмусовим папірцем”, на переконання В. Зиміної, для Білого руху стало аграрне питання. Контури його вирішення вимальовувалися як поєднання октябристських ідей, з їхнім перетворенням селянина у вільного та повноправного громадянина, та кадетських намірів відчуження поміщицької землі за винагороду, вважає дослідниця в одноосібній монографії “Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны” [16, с.449]. Аналізуючи в загальному аграрні проекти всіх білогвардійських урядів, що існували в період революції та громадянської війни, вона стверджує, що найрадикальнішим був врангелівський [16, с.449]. Хоча для селян, переконана історик, запропонована бароном форма наділення землею видавалася незручною [16, с.456].

Поза увагою В. Зиміної не опинилися і питання розроблення аграрного законодавства за А. Денікіна. Новаторським є запропоноване дослідницею порівняння проекту В. Колокольцова та О. Билимовича – В. Челіщева. Вона цілком слушно відзначила ті моменти, котрі вигідно відрізняли останній варіант від попереднього [16, с.456]. Також вона виявила і вплив особистої позиції О. Колчака на сутність аграрного питання і шляхи його вирішення на формування основних положень проекту аграрної реформи Особливої наради, чого до неї ніхто в історіографії не робив.

Психології селянських мас під час громадянської війни присвячено роботу С.Кара-Мурзи [17, с.115]. Він, зокрема, зазначив, що головну загрозу у сприйнятті селянами Білого руху представляла фігура “поміщика-реваншиста”. Вона, на думку історика, була не стільки економічною, скільки смертельною, у буквальному розумінні цього слова. Наступ Добровольчої армії для селянства, на переконання вченого, означав не продовження складного дореволюційного життя, а втрату тих завоювань, насамперед землі, котрі вони отримали під час революції та котрі законодавчо закріпили більшовики [17, с.116]. Водночас автор чомусь не дає пояснення таким популярним серед українських селян періоду революції гасел, як “За ради без більшовиків”, “За радянську владу, геть більшовиків і євреїв!” [18, арк.2], “Бий жидів і комуністів!” [19, арк.34зв.,89]. Адже вони також є відображенням ставлення селянства до більшовиків.

Середина 1990-х рр. у сучасній російській історіографії позначена появою ряду дисертацій, в яких предметом комплексного аналізу став Білий рух на Півдні Росії, а відповідно і в Україні. Серед робіт, що співзвучні з нашою темою дослідження, привертають увагу напрацювання В. Федюка, А. Венкова, В. Цветкова.

Докторська дисертація В. Федюка стала своєрідним продовженням попередніх напрацювань автора, певним переосмисленням висловлених раніше положень. У роботі “Белое движение на Юге России” [20], зроблено спробу комплексного вивчення такого багатоаспектного явища, як Білий рух на Півдні Росії. Автором у логічній послідовності з’ясовано витоки Білого руху на Півдні Росії, бойові операції Добровольчої армії, Збройних Сил на Півдні Росії, взаємини із союзниками та зовнішньополітичні орієнтири лідерів Білого руху, система державного устрою, її особливості. Поза увагою дисертанта не опинилися і питання соціальної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, зокрема аграрна реформа.

Основним “методологічним посилом”, як визначає сам автор запропоновану в дисертації методологію, є розуміння В. Федюком революції, зокрема російської, як результату глибокої системної кризи, котра завершилася нищенням усіх традиційних основ. Тому, продовжує далі дисертант, всі політичні сили, що протистояли один одному, незалежно від того, ідентифікували вони себе з “революцією” чи “контрреволюцією”, повинні були будувати нову Росію. “Червона” чи “біла”, вона у будь-якому випадку була відмінною від Росії імператорської. Білий рух історик трактує як антибільшовицький, обґрунтовуючи, що застосування термінів “контрреволюційний” та “антирадянський” вимагає обережності, оскільки може звузити предмет дослідження [20, с.7].

В. Федюк, з’ясовуючи ці та інші сюжети, демонструє авторські оригінальні підходи, що значно збагачують історичні знання з аграрної історії доби революції. Наприклад, дослідник пропонує нове бачення селянського повстанського руху в Україні. Історик пише: “Було б неправильно пов’язувати повстанський рух лише з реакцією на аграрну політику білих або червоних. Це була війна міста із селом, породжена безперервним безвладдям. Така ситуація створювала найневирогідніші колізії” [20, с.376].

Спростовує В. Федюк і окремі положення, на яких акцентували увагу радянські історики. Насамперед йдеться про т.зв. “закон про третій сніп”, як прозвали селяни правила про збір урожаю. Дисертант, оперуючи секретними освагівськими зведеннями, зауважує, що останні не фіксують “закон про третій сніп” в якості причини селянських виступів. У тих місцевостях, у котрих він застосовувався, ситуація була відносно спокійною [20, с.377].

Як “роботу над помилками” пропонує В. Федюк трактувати діяльність Уряду Півдня Росії, в тому числі й в аграрній політиці [20, арк.490]. Оригінально, однак, як на нас, не вповні коректно. Швидше як переосмислення попереднього досвіду можна кваліфікувати роботу Уряду Півдня Росії. Тим паче, що на наступних сторінках дисертації автор, критикуючи аграрне законодавство, розроблене земельною комісією під головуванням Г.Глинки у Севастополі, пише: “... земельний закон Врангеля отримав позитивну оцінку як у емігрантських авторів, так і зарубіжних дослідників. Однак при ретельному підході він не дає підстав для високих оцінок. Концептуально він мало різнився від пропозицій, розроблених урядом півдня рік перед цим” [20, с.495]. По-перше, не до кінця зрозуміло: чи робота над помилками була небездоганною, чи помилок у попередників не було. Врангелівський закон, на думку історика, безнадійно запізнівся, як і денікінський. Водночас серйозної аргументації на користь цієї своєї тези В. Федюк не наводить.

По-друге, В. Федюк не точно посилається, оскільки “уряду півдня” у 1919 р. серед Білого руху не зафіксовано в джерелах. Очевидно, він мав на увазі “Південноросійський уряд”, але і тоді це неправильно. “Південноросійський уряд” був створений замість Уряду при Головнокомандувачі ЗСПР у березні 1920 р. у Новоросійську, проіснував до 4 квітня 1920 р. Відомо, що основні положення аграрної реформи вироблялися та затверджувалися Головнокомандуючим за діяльності Особливої наради – уряд при Головнокомандувачу ЗСПР – згодом генералі А. Денікіні, створений 30 серпня 1918 р. у Катеринодарі, проіснував до 30 грудня 1919 р. Головою був генерал А. Драгомиров. 30 грудня 1919 р. генералом А. Денікіним створений Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР, проіснував до березня 1920 р. Голова – генерал О. Лукомський.

Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919-1920 рр. у контексті вивчення антибільшовицького руху на Півдні Росії стала предметом аналізу докторської дисертації А. Венкова “Антибольшевистское движение на Юге России (1917-1920 гг.)” [21].

Методологічною основою роботи стали принципи науковості, об’єктивності, історизму. Автор застосовує загальнонаукові методи, такі як історичний, логічний, проблемний, класифікаційний, а також спеціально-історичні: періодизації, хронологічний, синхронічний, логічний, текстологічний. Не заперечуючи окремих положень теорії класової боротьби і вважаючи формаційну теорію одним із рівноправних варіантів трактування розвитку суспільства, А. Венков у цілому прихильно ставиться до принципів цивілізаційної теорії, теорії етногенезу, поглядів А. Ахієзера, залучаючи їхній інструментарій до свого дослідження.

Дисертант небезпідставно вважає, що для Головнокомандувача ЗСПР – А.Денікіна – аграрне питання було наріжним каменем у внутрішньоекономічній політиці. Крім вирішення власне

економічного компоненту аграрної проблеми, лідер Білого руху також мав за мету досягти й соціальних цілей – заручитися підтримкою широких верств селянства, тим самим “розширивши соціальну базу” Білого руху.

А. Венков протиставляє демократично-ліберальну позицію А. Денікіна з аграрного питання консервативній опозиції великих землевласників. Саме вони, переконаний вчений, не хотіли поступитися власними тимчасовими інтересами на користь стратегічної мети – перемоги над більшовиками, відновлення Росії [21, с.447]. Цілком виправданою, з нашої точки зору, є думка історика, що А. Денікін, як це не дивно на перший погляд, перебував “у стані політичної самотності серед свого оточення” [21, с.448].

Тимчасові заходи Особливої наради, цивільних органів влади на місцях із урегулювання соціально-економічної ситуації на селі, опублікований у листопаді проект аграрної реформи дослідник трактує як такі, що вигідні були державі, відповідали інтересам сільського господарства, однак суперечили практиці, що склалася у революційному українському селі [21, с.449].

Висвітлення денікінського етапу в розробленні та реалізації аграрної політики, представлене у дисертації А. Венкова, лише б виграло, якби автор подав повніші відомості про сприйняття селянством українських територій, підконтрольних ЗСПР, урядових ініціатив. У роботі щодо цього, на жаль, містяться уривчасті свідчення, котрі не дозволяють створити цілісну картину, котра б об’єктивно та повно відображала ставлення селян до аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна, факторів, що його обумовлювали [21, с.449-450].

Аналізуючи аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, безпосередньо – вироблення його основ, дисертант наводить нові факти, уточнюючи і доповнюючи існуюче уявлення про цей процес. Так, до нього ніхто в історіографії не писав про те, що П. Врангель підписав “Закон про землю”, котрий був вироблений на підставі пропозицій голови Селянського союзу Росії О. Аладьїна [21, с.534]. Оцінюючи в цілому аграрну реформу Уряду Півдня Росії, А. Венков приходить до оригінального висновку про те, що вона була розрахована на соціально-економічні реальності саме південноукраїнського села, жителі котрого мали стійкі тенденції до одноосібного господарювання. Для російського села подібна реформа не була придатна через общинні устремління російських селян [21, с.535].

Не можна не погодитися з тим, що, як пише історик, селянство, зі співчуттям поставившись до врангелівської земельної реформи, до кінця Врангелю не повірили [21, с.535]. Однак хотілося б побачити переконливіші аргументи такому судженню. По-друге, бажано було б, щоб історик пояснив значення терміну “земельна реформа”.

На сучасному етапі розвитку російської історичної науки найповніше питання аграрної політики білогвардійських урядів розроблено В. Цветковим у кандидатській дисертації “Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919-1920 гг.)” [5]. Автором досліджено становище сільського господарства Півдня Росії, України напередодні приходу ЗСПР, еволюція аграрного законодавства білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля, його вироблення та реалізацію, особливості функціонування місцевої влади на селі.

Історик демонструє інноваційний підхід, дещо співзвучний з позицією В. Федюка, у розумінні червоно-білого протистояння. Так, він твердить, що “Росія біла” – “землеробська”, а “Росія червона” була більше “промисловою”. У зв’язку з цим перемога першої безпосередньо залежала від аграрної політики, наміри щодо котрої мали реалізовувати білі уряди [5, с.62]. Як і попередні його колеги (А. Венков), історик чітко розмежовує позицію А. Денікіна та його оточення з аграрного питання. Більше того, він пише про те, що якби не особисте втручання Головнокомандувача ЗСПР, то урядові кола та наближені до них політичні діячі взагалі б не підійшли до вирішення такого нагального для українського селянства аграрного питання. Також він наводить приклади того, як генерал йшов на поступки селянам [5, с.66,113].

Дискутуючи з радянськими дослідниками, В. Цветков стверджує, що А. Денікін своєчасно звернувся з “Декларацією” до населення та Особливої наради. Втручання держави у селянські справи було на часі, “оскільки селянство півдня Росії очікувало конкретних заяв із земельного питання від нової влади, що замінила більшовиків”. У цьому сенсі денікінський проект – програма соціального компромісу, щоправда, і з цим потрібно погодитися, вироблення котрого проходило бюрократичним шляхом, що не було виправданим за умов громадянської війни [5, с.67,73]. В. Цветков у дисертації проводить порівняльний аналіз проектів В. Колокольцова та О. Билимовича – В. Челіщева як між собою, так і з позицією О. Колчака та інших громадсько-політичних діячів Білого руху.

У підсумку до розділу зроблено виважений висновок про те, що завершення “денікінського періоду” Білого руху позначене серйозними зрушеннями в програмних настановах щодо аграрного питання, окреслився відхід від “непредрешення” під час вирішення соціально-економічних питань в українському селі [5, с.127].

Не менш ретельно історик проаналізував і аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, заповнивши певні прогалини у знаннях із цього питання. Наприклад, він показав участь у роботі земельних комісій не лише О. Аладьїна (як це зроблено А. Венковим), а й самих селян, із думкою котрих особливо рахувався П. Врангель. Достатньо місця на сторінках дисертації відведено і обговоренню сучасниками законопроекту виробленого земельною комісією під головуванням Г. Глинки у Севастополі, співставленню різних точок зору щодо нього [5, с.134,153-160]. В обіг введено нові факти з приводу заснування т.зв. “зразкових поселень”. Їх Уряду Півдня Росії планував створювати на місці відчужених у поміщиків маєтків, облаштовуючи за останнім словом: земельні ділянки розподілялися б між власниками рівномірно на певній площі, у кожному такому селі була б школа, лікарня, млин, дослідні станції тощо [5, с.186].

У праці В. Цветкова присутні й дискусійні моменти або ті, що, на наш погляд, потребують уточнення. Некоректним є те, що дослідник Третій Універсал Центральної Ради, а не “Малої Ради” як у дисертації, позначає як “так званий”. Не витримує критики теза дисертанта, що створена за гетьмана “земельна комісія складалася в основному з чиновників міністерства землеробства” [5, с.51]. По-перше, вона називалася “Аграрна комісія при Міністерстві землеробства”; по-друге, її склад був доволі представницьким: крім відомих українських кооператорів, агрономів, професорів участь у її роботі брали професор Аухгаген – ректор Королівської вищої сільськогосподарської школи в Берліні, старший землемір Міністерства землеробства Німеччини Брюнін [22].

Не вповні у дисертації В. Цветкова відображено ставлення широких верств українського населення до розробленого Особливою нарадою аграрного законодавства. Дослідник з’ясував лише позицію “кругів” до реформи [5, с.67-73]. Крім того, обійдена увагою роль інтелігенції у виробленні земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева аграрного законодавства.

Не можна стовідсотково твердити, як це робить В. Цветков, що Особлива нарада не розробила механізму оцінки та купівлі-продажу землі. За нашими даними, економістами, вченими, банкірами було розроблено і представлено на розсуд білогвардійського уряду А. Денікіна п’ять підходів у реалізації цієї процедури. Кожний з них мав свої переваги та недоліки [дет. див.: 23, с.161-189].

Неточно історик подає загальну кількість документів, підписаних П. Врангелем 25 травня 1920 р. стосовно проведення аграрної реформи. Він вказує три [5, с.137-138], а насправді було чотири [23, с.199]. З поля зору вченого випало “Повідомлення уряду із земельного питання”.

Неприйнятним є поняттєво-термінологічний апарат, що вживається в тексті. В. Цветков жодного разу не вжив термін “Україна”, скрізь “Південь Росії”. Однак, як відомо, під цим розуміються такі етнічно-історичні території, як Дон, Кубань, Ставропольський край тощо. Замість загальноживаних навіть у радянській історіографії термінів “Слобожанщина”, “Правобережжя”, “Лівобережжя”, “Південь” та інші дисертант вживає “Малоросія”, “Новоросія” – запровадженні царатом у XVII-XVIII ст., які швидше відображають колонізаторську політику Російської імперії, ніж відповідають українським історичним традиціям.

Отже, упродовж 1991 – 2000-х рр. російська історична наука зазнала якісних змін у своєму розвитку, переживає “ренесанс”, котрий не є лінійним прогресом, а позначений характерними для нього суперечностями. Новітня російська історична наука трансформувалася у самодостатню, відкриту систему. Через це їй властиві структурованість, самовизначення, самоудосконалення, інтеграція в європейський та світовий історіографічний простір, особливі закономірності розвитку.

Умовно, ґрунтуючись на аналізі монографій та дисертацій, у новітній російській історіографії можна окреслити три підходи у трактуванні як революції та громадянської війни (1917-1920 рр.), так і аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919-1920 рр. На нашу думку, їхній зміст зводиться до такого: 1) позиція авторів, котрі продовжують дотримуватися традицій, започаткованих радянською історіографією у трактуванні більшовицьких сил, що брали участь у революції та громадянській війні. Для них білогвардійці – це “контрреволюція, котра за фінансової підтримки Антанти несла економічне гноблення трудящому народу”. Аграрна політика білогвардійців – реставрація поміщицько-церковного землеволодіння, зазіхання на революційні завоювання селян Росії, України; 2) як контрверсія попередній, білогвардійській уряди, як і в цілому їхні внутрішньоекономічні заходи – шанс врятувати Батьківщину від “більшовицької чуми”; 3) академічне висвітлення історії революції, громадянської війни, всіх її учасників із творчим, критичним застосуванням як традиційного, так й інноваційного методологічного інструментарію, неупередженим підбором фактажу, науковою дискусією.

Джерела та література

1. Гордеев Ю. Генерал Деникин (Военно-исторический очерк). – М., 1993.
2. Ипполитов Г. Деникин. – М., 2000.
3. Верстюк В. Становлення радянської влади // Історія України: нове бачення. У 2 т. – Т. 2. – К., 1996.
4. Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – Миколаїв; О., 2003.
5. Цветков В.Ж. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919-1920 гг.): дис... канд. ист. наук. – М., 1996.
6. Котляр Ю. “Республіка” селян на Півдні України: боротьба після розгрому (1919 р.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 8.
7. Черкасов-Георгиевский В. Генерал П.Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи. – М., 2004.
8. Зарубін В. “Друге видання” Столипінської аграрної реформи П.М. Врангелем (1920 р.) // Український селянин. – 2006. – Вип. 10.
9. Козлов А. Антон Иванович Деникин (человек, полководец, политик, ученый). – М., 2004.
10. Краснов В. Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления. – М., 2006.
11. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. У 3 т. – Т. 3. Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі. Розгром врангелівщини і петлюрівщини. – К., 1970.
12. Врангель П. Воспоминания генерала барона П. Врангеля. В 2 т. – Т. 1. – М., 1992.
13. Рыбников В. Белое движение в годы гражданской войны в России: сущность эволюция и некоторые итоги. – М., 1993.
14. Веркеенко Г. Московский поход и крах “добровольческой политики” генерала А. Деникина. – М., 1993.
15. Слободин В. Белое движение в годы гражданской войны в России (1917-1920 гг.). – М., 1996.
16. Зимина В. Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны. – Волгоград, 1997.
17. Кара-Мурза С. Гражданская война (1918-1921) – урок для XXI века. – М., 2003.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 31.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35.
20. Федюк В. Белое движение на Юге России: дис... д-ра ист. наук. – Ярославль, 1995.
21. Венков А. Антибольшевистское движение на Юге России (1917-1920 гг.): дис... д-ра ист. наук.
22. Аграрная комиссия // Известия Протофиса. – 1918. – 12 сентября.
23. Корновенко С. Аграрна політика уряду А. Денікіна в українському селі // Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.) – Черкаси, 2007.

Summary

This article is dedicated to the modern Russian historiography (1991-2000) of the agricultural policy of white guardian's government with the leaders Denikin and Vrangel all over the controlled Ukrainian territory (1919 – 1920).

О. М. Ігнатуша

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ: 20-30-І РР. ХХ СТ.

Зв'язок світових соціокультурних процесів з інституційною модернізацією вітчизняної православної церкви українські історики рідко обирали предметом досліджень. Хоча сам факт відсутності ґрунтовних досліджень у зазначеній сфері видається алогічним. Аналізувати трансформації в Україні й не порівнювати їх зі світовими немисливо для отримання достовірних результатів. Започатковане у 30-і рр. ХХ ст. А. Річинським, О. Лотоцьким вивчення змін в православній церкві України модерної доби в контексті світових процесів було надовго забуте внаслідок відомих політичних обставин. Радянська історіографія 60-80-х рр. повернулася до цього зв'язку у притаманному їй політизованому ключі. Модернізм розумівся, переважно, як трансформація православного культу, віровчення, форм і методів релігійної організації під впливом “розвитку соціалізму в СРСР”. Націотворчий чинник до уваги практично не брався.

Нові праці українських істориків, політологів, релігієзнавців – архієпископа Ігоря Ісиченка, С. Жилюка, А. Зінченка, О. Лисенка, Г. Надтоки, О. Реєнта, О. Сагана, О. Шуби – почали поглиблювати вивчення цього питання і долати односторонність його інтерпретації.

Вивчення церковних процесів в цивілізаційному контексті полегшить пошук шляхів стабілізації церковного життя в Україні, сприятиме виходу православ'я з інституційної кризи й розколу.

Таке вивчення доречно починати з початкових фаз модернізації [1, с.29-38] та ключових її етапів. Одним з ключових етапів був міжвоєнний період радянської історії – 20-30-і рр. ХХ ст. Він